

ІНТЕГРАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ КОМПАРАТИВІСТИКИ У НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

О. САЛОМАТІН
*доктор юридичних наук,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії держави
і права та політології,
керівник Науково-освітнього центру
порівняльної правової політики
(Пензенський державний університет)*

Юридична компаративістика як певний кластер загальнопрофесійних і спеціальних дисциплін компаративістського змісту для юристів (порівняльне правознавство — порівняльне державознавство — порівняльна політологія) [1] дедалі з більшою гостротою вимагає своєї присутності у програмах вищих навчальних закладів. Важливим стартовим кроком стало введення «Порівняльного правознавства» як обов'язкової дисципліни для магістратури за напрямом «Юриспруденція» відповідно до освітнього стандарту 3-го покоління в 2011 р. Магістранти повинні знати про процес формування і розвитку ідей порівняльного правознавства, його предмет, об'єкт, джерела, принципи. Їх слід ознайомити з класифікацією правових систем, взаємодією міжнародного і внутрішньодержавного права.

З'явилися перші навчальні посібники нового типу [2; 3]. Проте виникає закономірне запитання: *а як же бути з компаративістською підготовкою в бакалавраті*, де, на жаль, не тільки не відбулося збільшення годин і дисциплін із зарубіжного права, але було здійснено їх скорочення¹.

«Юридична освіта за своїми вихідними принципами... не тільки допускає стикування кваліфікацій, отриманих у різних країнах, а й робить бажаним будувати професійний світогляд юриста на методі порівняльного правознавства» [4, 38]. На нашу думку, *з першого курсу на базі головної юридичної дисципліни — «Теорії держави і права» — повинна здійснюватися компаративізація юридичної освіти. У новому підручнику, підготовленому в Пензенському державному університеті та перевиданому в московському видавництві [5; 6], автори намагалися прокласти шлях на компаративізацію вже з вивчення різних теорій походження держави і права, зіставлення їх особливостей, а також переваг і недоліків. У межах викладу авторського інтегративного підходу до*

¹ З числа обов'язкових дисциплін виключено «Конституційне право зарубіжних країн» — велика втрата для всебічної юридичної освіти.

типології держави (що являє собою певний синтез формаційного та цивілізаційного підходів) [7], студентам пропонується порівняльний державознавчий аналіз давньосхідних і античних моделей, західноєвропейських середньовічних, східноєвропейських та інших моделей, щоб сформувати розуміння мультифакторного розвитку держави, який акцентує увагу на природно-кліматичному і господарському середовищі. Розвитку аналітичних здібностей юристів-першокурсників сприяє і вивчення тем про форми держави, коли ми варіанти форм правління і форм державного устрою ідентифікуємо з конкретною країною і зіставляємо між собою, пояснюючи існуючі відмінності. Але найважливіша частина курсу — розділ «Правові системи сучасності», який ми викладаємо не стільки в системно-правовому аспекті (як це, на жаль, робиться в більшості підручників), а у право-системній постановці питання, поєднуючи розгляд права тих чи інших груп держав з діяльністю правових установ¹.

Причому під час вивчення цього розділу студенти не обмежуються двома класичними західними сім'ями — англо-американською та романо-германською, і системою мусульманського права, а звертаються до всіх сімей і груп систем. Зрозуміло, для першокурсників це поки перше знайомство з правовим плюралізмом нашої планети, але без цього першого кроку неможливо зробити наступні. Крім того, важливим компаративістським доповненням є вивчення в порівняльному аспекті тем «Правосвідомість» і «Правова культура». Зазвичай у теорії держави і права вони розглядаються досить абстрактно, без конкретних прикладів. Тим часом російська правосвідомість і російська правова культура висвічуються більш рельєфно якщо ми починаємо порівнювати їх хоча б з американським та європейськими аналогами. Зрозуміло, у цьому дослідницькому сюжеті багато білих плям (перш за все не вистачає порівнянних один із одним соціологічних даних про стан суспільної свідомості різних країн). І все ж певний консенсус серед теоретиків і публіцистів є. Наприклад, «існує думка, що найбільш законослухняний народ — англійці. Їх схильність до скрупульозного дотримання встановлених правил межує з педантизмом. Ми ж, на жаль, уславилися як незаконослухняна нація» [9, 386]. Американці, будучи спадкоємцями англійського легалізму і носіями релігійного пуританізму і доктрини «приречення долі», чіпляються за закон і Конституцію, обоготворяють її. Водночас французи, на думку західних компаративістів, «набагато спокійніше... ставляться до права». Вони не поділяють принципу «панування права», вважаючи, що економічні, політичні та інші конфлікти не можуть бути вирішені тільки правовим шляхом. Їх ставлення до права «поєднує в собі елементи байдужості та цинізму» [10, 37, 38].

Відомі відмінності мають місце і стосовно правової культури, містять не тільки стан свідомості, а й діяльнісний аспект. Наприклад, у США в умовах динамічного переселенського суспільства реальна потреба у праві була висока, оскільки саме воно могло ефективно «склеїти» молодий соціум. Водночас ми можемо припустити, що при слабкій щільності населення й енергійному освоєнні західних земель адміністративний контроль над населенням був слабким, а разом із ним слабким виявився стан законності та правопорядку. Одночасно на правосвідомість американців не могла вплинути психологія індивідуалізму. З одного боку, у разі протистояння сваволі британських колоніальних

¹ Подібний підхід реалізований і у нашому навчально-методологічному комплексі [8].

влад у колоністів вироблялася активістська правова ідеологія (тобто прихильність праву і його захисту). З другого боку, межа поселень, що постійно відсувалася на Захід, сприяла появі віджилантизму (тобто самосуду з боку поселення). Спочатку ступінь розвиненості юридичної науки та юридичної освіти був низьким [11], але в подальшому, починаючи з епохи індустріалізації останньої третини XIX ст., і наука, і держава стають досить сильними, щоб забезпечити належний рівень правопорядку в складній, поліетнічній, географічно та соціально мобільній країні.

У підготовленому нами навчальному посібнику з Історії держави і права зарубіжних країн матеріал викладається також спираючись на порівняльний метод [12]. З'ясовується, що спочатку Стародавній Схід був дуже різноманітним. Утворення держав у головних осередках іригаційного землеробства — в долинах Євфрату і Тигру, Нілу, Інду, Хуанхе, відбувалося в різний час, у дуже специфічних умовах, з неоднаковою динамікою і наслідками. Але й держави басейну Середземного моря типологічно не були єдині (давньогрецькі поліси, давньоримська імперія, елліністичні монархії). Порівняльно-державознавчий аналіз повинен чергуватися з порівняльно-правовим: головні правові пам'ятки Стародавнього Сходу — Закон Хаммурапі й Закони Ману, буквально провокують зіставлення один із одним своєю несхожістю. Надалі ми волимо використовувати для порівняння пам'яток як синхронний аналіз (наприклад, варварські правди VI–VIII ст. та англосаксонські закони того ж часу), так і діахронний аналіз. В останньому випадку ми обов'язково звертаємося до двох систематизацій кримінально-правового характеру — китайських законів Тан Люй шу (VIII ст.) і німецької Кароліні (XVI ст.), які віддаляє один від одного майже тисяча років. Це порівняння цікаво не тільки для протиставлення державно-правової політики в умовах китайської імперії та західноєвропейського пізнього феодалізму, а й для спростування поширеного міфу про нібито відсталість Сходу від Заходу.

Вивчення окремих галузей права також спонукає давати компаративістські сюжети (під час розгляду окремих тем або в окремому завершальному розділі). Матеріалів і навчальних посібників для цього достатньо [13–16]. При цьому слід бути реалістами і розуміти, що галузеве порівняльне право (тобто ті ж порівняльне конституційне право, порівняльне кримінальне право тощо) ніколи не зможе мати самостійного значення (тобто як окремі предмети) у програмі бакалаврату. Його призначення — сприяти поглибленню спеціалізації в магістратурі.

Політологія — важлива частина загальногуманітарної та загальнопрофесійної підготовки на молодших курсах, і вона також містить елементи компаративістики. Ми б навіть запропонували замінити цю дисципліну на «Порівняльну політологію» або принаймні зробити останню найбільш вагомим (до 50 % навчального часу) розділом курсу «Політологія». Навіть класичний, початковий розділ «Політології», пов'язаний із політичними вченнями, ми вважаємо за доцільне викладати не як фіксацію певних теорій, а через зіставлення і пояснення відмінностей між ними. Наприклад, сюжет про договірні теорії походження держави передбачає не лише виведення певних їхніх спільних рис, а й демонстрацію індивідуальних відмінностей. Вражаюче, як за два століття в різних країнах Західної та Східної Європи в деяких випадках синхронно, а в деяких — послідовно, виникли різні версії обставин і наслід-

ків укладення суспільного договору як акту народження держави. Як пов'язати ці концепції з політичною та культурно-правовою ситуацією в конкретних країнах? Відповідь на це запитання є важливою для формування професійної правосвідомості майбутнього юриста.

Розділ «Політична система» набуває потужний інтелектуальний заряд, якщо розглядати його з урахуванням еволюції та зіставлення політичних систем, що піддаються модернізації (мінімально достатнім є вивчення американської, європейських і російської модернізаційних моделей). Елементи порівняння потенційно присутні й під час розгляду різних моделей демократії, але тут, на жаль, існує чимало абстрактних і суб'єктивно забарвлених суджень. Більш вдалим полем для компаративістського аналізу є політичні партії (багато у чому завдяки класичним працям М. Острогорського та М. Дюверже [17; 18]). Розділи «Політичні процеси» і «Політичне лідерство» також несуть у собі можливості для компаративізації.

«Вища юридична школа об'єктивно розвивається у напрямі підготовки юристів за максимально диференційованою системою типів і траєкторій освіти. Такого становища, коли в кожному акредитованому юридичному виші буде достатня кількість «своїх» кандидатів і докторів наук за всіма напрямками юридичної науки і практики, ніколи вже не буде. Його немає вже і зараз навіть у центрах юридичної освіти» [4, 40].

У зв'язку з цим було висловлено пропозицію про *короткотермінове запрошення лекторів (або обмін ними між вищими навчальними закладами) в галузі порівняльного правознавства* [19]. Причому малося на увазі, що подібні поїздки триватимуть не семестр або два-три місяці (як це прийнято за кордоном), а кілька днів, і відбуватимуться у формі круглих столів або повчальних лекцій-семінарів (можливо, в діалоговому режимі). Зокрема, видається досить продуктивною двозмінна форма роботи, учасником якої мені довелося стати у м. Бордо, де в 2001–2010 рр. відбувалися міжнародні семінари з порівняльного трудового права і права соціального захисту [20, 13–20]. У першій половині дня могли б читатися лекції запрошеними та місцевими фахівцями (скажімо, дві-три лекції по 45 хв.). Після обідньої перерви доцільно було б провести 2–3 годинне обговорення почутого слухачами та лекторами. За такої інтенсивної та продуманої організації праця запрошених здалеку фахівців використовувалася б ефективно — вони могли б приїжджати тільки на один день. До цих заходів студенти готувалися б заздалегідь — читали рекомендовану літературу, продумували б запитання. Запрошеним фахівцям вищий навчальний заклад, який запрошує, міг би не тільки оплачувати витрати на відрядження, а й купувати їх опубліковані праці, які відсутні в бібліотеці навчального закладу.

Ми не могли не звернути уваги на незвичайну пропозицію, засновану на німецькому досвіді, де 50 % теоретичних курсів закінчуються державними іспитами, а згодом у програмі навчання передбачається практичний курс, який також закінчується державним іспитом [21, 318]. Велика кількість державних іспитів, звичайно, не панацея для підвищення якості підготовки, але, з другого боку, ця процедура здатна бути певним фільтром для відсіювання недбайливих або нездібних студентів. І чим раніше встановити цей фільтр, тим буде краще як для студентів, так і для адміністрації вишів. Тому пропонуємо організувати *перший державний іспит після перших двох років навчання*, тобто після завершення в основному загальнотеоретичної підготовки, включивши туди матеріал

таких дисциплін: «Теорія держави і права», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія вітчизняної держави і права», «Конституційне право», «Римське право», «Політологія»; *у всіх дисциплінах передбачити серйозні компаративістські сюжети.*

При цьому не треба боятися відсіювання та можливості залишати двієчніків на повторний курс навчання. Зараз цей інструмент у вишах використовується слабо.

Існує чимало пропозицій, які нові дисципліни можна було б ввести в програму юридичної підготовки [22, 24–26], але найбільш актуальними з точки зору глобалізаційних процесів, що розгортаються, ми вважаємо «Європейське судове право» і «Європейський суд з прав людини (організація та діяльність)». Причому другий спецкурс видається нам навіть більш важливим, оскільки Росія є членом Ради Європи, але не перебуває в Європейському Союзі.

Яке значення в компаративізації освіти мають *спецкурси, присвячені праву конкретної зарубіжної країни?* Професор У. Батлер зазначає, що у США деякі американські юридичні школи мають штатних фахівців з окремих зарубіжних правових систем: російського, ісламського, японського, китайського, латино-американського, французького, німецького, індійського, індонезійського права та ін. Такі фахівці зазвичай викладають дисципліни, пов'язані зі своєю спеціалізацією і вони по суті є порівняльно-правовими курсами навіть за відсутності вираженого порівняльного елемента, оскільки предмет навчального плану спрямований на американських студентів-юристів [23]. На нашу думку, лекції або спецкурси країнознавчо-правової спрямованості (скажімо, «Правова система США», «Правова система Німеччини» та ін.) не можуть бути фундаментом компаративістської підготовки, але сприяти їй, викликаючи необхідний інтерес до порівняльного методу, можуть.

Ми не маємо право нав'язувати студентам тематику дипломних робіт, але можемо передбачити *написання робіт компаративістського змісту.* У методичних рекомендаціях можна позначити деякі найбільш типові теми та дати поради щодо способів їх розкриття. Це, безсумнівно, спонукає половину або хоча б чверть випускників до заняття компаративістською проблематикою. Очевидно, з подібних просунутих випусків і формуватиметься магістратура.

У ній складові юридичної компаративістики можуть бути представлені в більш широкому плані. Поряд із обов'язковою дисципліною «Порівняльне правознавство» можливе викладання «Порівняльного державознавства» в тому чи іншому вигляді. У магістратурі Пензенського державного університету за профілем «Правова політика в РФ і країнах Євросоюзу» порівняльно-державознавчий напрям мають два спецкурси — «Загальна історія держави і державного управління (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) і «Модернізаційні та постмодернізаційні процеси у сфері держави (з кінця XVIII ст. до наших днів)». Їх завдання — сформулювати уявлення не лише про тенденції розвитку держави, а й про порівняльні особливості державних моделей на різних континентах і в різних регіонах. Елементи «Порівняльної політології» даються магістрантам під час вивчення дисципліни «Світова політика», де розкриваються нові моменти в політичному житті у зв'язку з появою нових акторів — транснаціональних корпорацій та неурядових організацій.

Кожна держава та її громадянське суспільство по-своєму реагує на цих акторів: десь їх втручання у внутрішні справи вітається, десь — ні, в певних

випадках вони справляють істотний вплив на правову політику, в інших — ні. Галузеве порівняльне правознавство на основі специфіки нашого магістрантського профілю, який передбачає порівняння вітчизняної та європейської правової політики, широко представлено у всіх курсах — з цивільної, кримінальної, судової, конституційної правової політики. Таким чином, *компаративізація юридичної освіти* — це не модне разове нововведення, а багатоетапний і комплексний розвиток порівняльного методу в прикладенні до багатьох юридичних та суміжних з ними наук. Вона спрямована на формування у студентів більш глибокого і зваженого погляду на юридичне життя нашої планети, на з'ясування місця національного права в загальносвітовому розвитку. Разом із тим *юридична компаративістика не є апологетикою фронтальної та насильницької глобалізації, а несе в собі критичний заряд компетентності, знання юридичного життя різних країн (включаючи його сильні та слабкі сторони) при оцінці доцільності тих чи інших зарубіжних правових запозичень.*

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Саломатин О. Ю. Юридична компаративістика та порівняльне правознавство в системі юридичних наук // Порівняльне правознавство. — 2012. — № 1–2.
2. Чиркин В. Е. Сравнительное правоведение : учеб. — М., 2012.
3. Саломатин А. Ю., Кресин А. В. Сравнительное правоведение (модернизированный учебный курс для магистрантов). — Пенза, 2011.
4. Синюков В. Н., Синюкова Т. В. О развитии университетского и прикладного юридического образования в России // Государство и право. — 2010. — № 3.
5. Малько А. В., Саломатин А. Ю. Теория государства и права : инновационное учеб. пособ. — Пенза, 2012.
6. Малько А. В., Саломатин А. Ю. Теория государства и права : инновационное учеб. пособ / предисл. А. Г. Лисицина-Светланова. — 2-е изд. — М., 2013.
7. Саломатин А. Ю. Проблема эволюции типов и форм государства в курсе «Теория государства и права» (Сравнительный анализ моделей государственного развития) // Известия вузов. — 2010. — № 3.
8. Малько А. В., Саломатин А. Ю. Сравнительное правоведение. — М., 2008.
9. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов / под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2002.
10. Чекин А. Н. Правовая культура на примере стран романо-германской и англосаксонской правовых семей // История государства и права. — 2006. — № 10.
11. Саломатин А. Ю. История юридической профессии в США (конец XVIII—XIX вв.) // Государство и право. — 2004. — № 2.
12. История государства и права зарубежных стран : учеб. пособ. — М., 2012.
13. Есаков Г. А., Крылова Н. Е., Серебрянникова А. В. Уголовное право зарубежных стран. — М., 2009.
14. Административное право зарубежных стран : учеб. / под ред. А. Н. Козырина и М. А. Штатиной. — М., 2003.
15. Киселев И. Я. Трудовое право России и зарубежных стран : учеб. — М., 2005.
16. Бушев А. Ю., Макарова О. А., Попондопуло В. Ф. Коммерческое право зарубежных стран. — СПб., 2003.
17. Острогорский М. Я. Демократические и политические партии. — М., 1997.
18. Дюверже М. Политические партии. — М., 2000.
19. Малько А. В., Саломатин А. Ю. Сравнительное правоведение в российском юридическом образовании // Государство и право. — 2011. — № 2.
20. Саломатин А. Ю. О международных семинарах по сравнительному, социальному и трудовому праву в г. Бордо, французском юридическом образовании и возможности использования французского опыта в России в условиях постмодернизации // После Бордо : сб. материалов, вызванных к жизни международными семинарами по сравнительному, социальному и трудовому праву и посвященных постмодернизации права / под. ред. А. Ю. Саломатина. — Пенза, 2007.
21. Придворов Н. А. Проблемы юридического образования в России на современном этапе // Прокурорская и следственная практика. — 2005. — № 1–2.
22. Еникеев З. Д. Ориентиры развития юридического образования современной России // Государство и право. — 2010. — № 2.

23. *Батлер У. Е.* Місце порівняльного права у навчальній програмі англо-американських юридичних шкіл // Порівняльне правознавство. — 2012. — № 1–2.

Саломатін О. Ю. Інтеграція юридичної компаративістики у навчальні програми вищих навчальних закладів

Анотація. У статті розглядаються можливості посилення вивчення викладання компаративістики на юридичних факультетах. Автор наголошує, що юридична компаративістика складається з порівняльного правознавства, порівняльного державознавства, порівняльної політології, і кожна дисципліна дуже важлива для юридичної освіти. Елементи порівняльного правознавства можуть бути відстежені в різних дисциплінах, які викладаються для бакалаврів: у теорії держави і права, історії держави і права зарубіжних країн. Те саме можна сказати і про порівняльне державознавство. А порівняльну політологію необхідно викладати як частину загальної політології. Спецкурси, присвячені праву конкретної зарубіжної країни, теж дуже важливі, як і курси з європейського права. Для магістерських програм основними елементами є обов'язкова дисципліна порівняльне правознавство і додаткові дисципліни галузевого порівняльного права (такі, як порівняльне кримінальне право, порівняльне цивільне право та ін.). Одне з ключових — налагодити обмін викладачами порівняльного правознавства з різних країн та університетів і проводити короткі міжнародні семінари.

Ключові слова: юридична компаративістика, порівняльне правознавство, порівняльна політологія, юридична освіта, міжнародне співробітництво у сфері юридичної освіти.

Саломатин А. Ю. Интеграция юридической компаративистики в учебные программы вузов

Аннотация. В статье рассматриваются возможности усиления изучения преподавания компаративистики на юридических факультетах. Автор подчеркивает, что юридическая компаративистика состоит из сравнительного правоведения, сравнительного государственоведения, сравнительной политологии, и каждая дисциплина очень важна для юридического образования. Элементы сравнительного правоведения могут быть отслежены в различных дисциплинах, преподаваемых для бакалавров: в теории государства и права, истории государства и права зарубежных стран. То же самое можно сказать и о сравнительном государственоведении. А сравнительную политологию следует преподавать как часть общей политологии. Спецкурсы, посвященные праву конкретной зарубежной страны, тоже очень важны, как и курсы по европейскому праву. Для магистерских программ основными элементами являются обязательная дисциплина сравнительное правоведение и дополнительные дисциплины отраслевого сравнительного права (такие, как сравнительное уголовное право, сравнительное гражданское право и т. д.). Одно из ключевых предположений — наладить обмен преподавателями сравнительного правоведения из различных стран и университетов и проводить краткие международные семинары.

Ключевые слова: юридическая компаративистика, сравнительное правоведение, сравнительная политология, юридическое образование, международное сотрудничество в сфере юридического образования.

Salomatin O. Integration of Comparative Jurisprudence into Studying Programs of Higher Educational Institutions

Summary. The article considers the possibilities of strengthening comparative studies at legal faculties. It stresses that Legal Comparativistics consists of Comparative Jurisprudence, Comparative State Studies, Comparative Political Science and each discipline is very important for legal education. Elements of Comparative Jurisprudence may be traced in different disciplines for bachelors: in Theory of State of Law, History of State and Law of the Foreign Countries. The same is with Comparative State Studies. Comparative Political Science is necessary to teach as a part of General Political Science. Special courses devoted to the law of a concrete foreign country is also very important as course in European Law. For master programme the main elements are the obligatory course of Comparative Jurisprudence and comparative branch law disciplines (such as Comparative Criminal Law, Comparative Civil Law, etc.). One of the key proposals — to exchange teachers in Comparative Jurisprudence from different countries and universities and to organize brief international seminars.

Key words: comparative jurisprudence, comparative law, comparative political science, legal education, international cooperation in legal education.